НОВА ІСТОРІЯ

УДК 930.1 : 929 (469) «15»
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.5.470

Anastasiia Buhrii*

HISTORIOGRAPHY OF THE LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITIES OF GASPAR FRUTUOSO

Abstract: The article provides a historiographical overview of research on the life and activities of Gaspar Frutuoso (1522–1591), a priest and the first historian of the Azores, whose works constitute an important source for studying the archipelago in the 16th century. The aim of the study is to systematize scholarly works devoted to Frutuoso's biography, his philosophical and religious views, and to identify the main areas in which his intellectual legacy has been used in research on the history and geography of the Azores. Particular attention is paid to changes in scholarly approaches to the author's personality and the content of his works, on the basis of which these studies have been classified by research area.

The article examines the development of the biographical tradition and highlights the significance of Ernesto do Canto's research, in which documentary materials were used to verify and clarify information about Frutuoso's life, education, and ecclesiastical activities. The contribution of Rodrigo Rodrigues to the study of the writer's biography and family background is also characterized separately. This detailed examination makes it possible to trace the evolution of perceptions of Frutuoso and the gradual expansion of the source base for biographical research.

The article highlights scholarly interest in the concept of 'saudade', its interpretation in Gaspar Frutuoso's literary legacy, and the distinctive features of his worldview, spiritual orientations, and literary self-expression. Particular attention is paid to works that examine the writer's oeuvre in the context of the Portuguese philosophical and cultural tradition.

The article also analyzes studies in which 'Saudades da Terra' is used as a historical source. It examines scholarly works on the settlement of the Azores, genealogy, social relations, and contacts between the inhabitants of the archipelago and other regions of the Portuguese world, which draw on historical evidence from the period collected and recorded by Gaspar Frutuoso. Another research area identified concerns the geographical and natural history information documented by Frutuoso, particularly his descriptions of geographical space, the geological features of the islands, local flora, and inland bodies of water.

The scientific novelty of the article lies in systematizing the historiography of research on Gaspar Frutuoso according to its main thematic areas and in providing a comprehensive examination of biographical studies and scholarly works. Overall, Frutuoso can be characterized as an outstanding figure whose scholarly interests were successfully embodied in materials that contemporary researchers of the Azores use as primary sources. The study establishes that he advanced innovative ideas, tested them in practice, and reflected them in his works.

Keywords: Azores, colonies, history of Portugal, Gaspar Frutuoso, historiography, Early Modern period

* *Buhrii Anastasiia* – PhD student at the Department of Ancient and Medieval History, V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine); ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5834-5750; email: polshakova2022@gmail.com

CC BY 4.0

Анастасія Бугрій*

ІСТОРІОГРАФІЯ ЖИТТЯ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГАШПАРА ФРУТУОЗУ

Анотація: У статті здійснено історіографічний огляд досліджень життя та діяльності Гашпара Фрутуозу (1522–1591) – священника та першого історика Азорських островів, чиї праці є важливим джерелом для вивчення архіпелагу у 16 ст. Метою дослідження є систематизація наукових праць, присвячених біографії Фрутуозу, його філософським і релігійним поглядам, а також визначення основних напрямів використання його творчої спадщини у дослідженнях з історії та географії Азорського архіпелагу. Особливу увагу приділено тому, як змінювалися дослідницькі підходи до постаті автора та змісту його творів, на цій основі їх було класифіковано за напрямами.

Розглянуто становлення біографічної традиції, висвітлено значення досліджень Ернесто ду Канту, який звертався до документальних матеріалів для перевірки й уточнення відомостей про життя Фрутуозу, його освіту та церковну діяльність. Окремо охарактеризовано внесок Родрігу Родрігеша у вивчення біографії письменника та його родинного оточення. Такий детальний розгляд дає змогу простежити розвиток уявлень про постать Фрутуозу та поступове розширення джерельної основи його біографічних досліджень.

Висвітлено дослідницький інтерес до поняття «saudade», його інтерпретації у творчій спадщині Гашпара Фрутуозу, а також до особливостей його світогляду, духовних орієнтирів і літературного самовираження. Увагу приділено працям, в яких творчість письменника розглядається у контексті португальської філософської та культурної традиції.

Окремо проаналізовано дослідження, в яких «Saudades da Terra» використовується як історичне джерело. Розглянуто наукові праці, присвячені заселенню Азорських островів, генеалогії, соціальним відносинам і контактам мешканців архіпелагу з іншими регіонами португальського світу, які спираються на історичні свідоцтва того часу, зібрані та записані Гашпаром. Визначено також напрям досліджень географічних і природничих відомостей, зафіксованих Фрутуозу, зокрема його описів географічного простору, геологічних особливостей островів, місцевої флори та внутрішніх водойм.

Наукова новизна статті полягає у систематизації історіографії вивчення Гашпара Фрутуозу за основними тематичними напрямами та комплексному розгляді біографічних досліджень і праць. Загалом, Фрутуозу можна охарактеризувати як визначну постать, чиї наукові інтереси у результаті успішно втілилися у матеріали, які сучасні дослідники Азорських островів використовують як основне джерело, адже встановлено, що він мав новаторські ідеї, які перевіряв на практиці та відображав у своїх творах.

Ключові слова: Азорські острови, колонії, історія Португалії, Гашпар Фрутуозу, історіографія, ранній Новий час

* *Бугрій Анастасія Олександрівна* – аспірант кафедри Стародавнього світу та середніх віків історичного факультету, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (Харків, Україна);
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5834-5750; e-mail: polshakova2022@gmail.com

CC BY 4.0

Вступ. Гашпар Фрутуозу (1522-1591) – священник і перший літописець Азорських островів. Найчастіше його знають як автора визначної праці «Туга за батьківщиною» («Saudades da Terra»)[1], яку, як вважають, він написав протягом останніх десяти років життя – у шести книгах, розподілених на вісім томів. Це перший докладний опис Азорських островів, в якому зібрано відомості про відкриття та заселення кожного з островів, а також відповідний географічний опис та інформацію про суспільний, політичний, економічний і релігійний устрій. Праця також містить відомості аналогічного характеру про атлантичні острови, що утворюють архіпелаги Мадейри та Канарських островів, й окрім того, розглядає історичні питання, пов'язані з відкриттям Кабо-Верде, Антильських і Молуккських островів.

Але у Г. Фрутуозу є ще одна праця «Туга за Небом» («Saudades do Céu»)[2], яка була опублікована лише у 2011 р., Культурним інститутом Понта-Делгади. Ймовірно, її було написано у період, коли Фрутуозу завершував роботу над «Тугою за батьківщиною», наприкінці життя, – як це випливає зі слів самого Фрутуозу та твердження отця Антоніу Кордейри[3]. Отже, обидва відомі твори, ймовірно, були написані у період, коли він здійснював священницьке служіння як вікарій і проповідник парафіяльної церкви Рібейра-Гранде, куди його було призначено 1565 р., після кількох років проведених в університеті Саламанки, де він здобув ступінь бакалавра мистецтв, а також богослов'я.

Актуальність дослідження зумовлена тривалим науковим інтересом до постаті Гашпара Фрутуозу та широким використанням його творчої спадщини у вивченні минулого Азорських островів. Його праці належать до важливих письмових свідчень про архіпелаг у 16 ст. і містять різнопланову інформацію, необхідну для реконструкції історичних процесів, які супроводжували заселення островів, формування місцевого суспільства та включення Азорів до португальського атлантичного простору. Звернення до історіографії вивчення Фрутуозу дає змогу розглянути не лише його власний внесок у накопичення історичних і географічних знань, а й те, як його свідчення інтерпретувалися та використовувалися дослідниками різних поколінь.

Метою дослідження є систематизація наукових праць, присвячених біографії Г. Фрутуозу, його філософським і релігійним поглядам, а також визначення основних напрямів використання його творчої спадщини у дослідженнях з історії та географії Азорського архіпелагу.

Огляд літератури. Перш за все варто приділити увагу біографічним дослідженням присвяченим Гашпару Фрутуозу. Відомості про його життя почали з'являтися ще у творах церковних авторів 17-18 ст., зокрема Августина де Монте-Алверне[4] й Антоніу Кордейру[5]. Подальше вивчення біографії пов'язане з діяльністю Ернешту ду Канту, який звернувся до документальних матеріалів для перевірки попередніх повідомлень й уточнення окремих

[1] *Frutuoso G.* As Saudades da Terra: história das ilhas do Porto-Sancto, Madeira, Desertas e Selvagens. Manuscripto do seculo XVI annotado por Alvaro Rodrigues de Azevedo. Funchal: Typographia Funchalense, 1873. XI, 920 p.
[2] *Frutuoso G.* Saudades do Céu. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 2011. 77 p.
[3] *Cordeiro A.* História Insulana das ilhas a Portugal sugeitas no oceano occidental. Vol. 2. Lisboa: Typographia do Panorama, 1866. P. 180.
[4] *Monte Alverne A. de.* Crónicas da Província de S. João Evangelista das Ilhas dos Açores. Vol. I. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1960. 146 p.
[5] *Cordeiro A.* História Insulana das ilhas a Portugal sugeitas no oceano occidental...

CC BY 4.0

фактів життя автора. Важливе місце посідає також біографічна праця Родріго Родрігеша[6], присвячена Г. Фрутуозу та його родині.

Наукова література, присвячена творчій спадщині Г. Фрутуозу, представлена кількома напрямами. Умовно ці праці можна поділити на студії філософського та релігійного змісту його творів, а також дослідження, в яких його тексти використовуються як історичне та географічне джерело.

Перший напрям становлять дослідження інтелектуальної спадщини автора, зокрема його філософських і релігійних поглядів, літературних особливостей творів та осмислення поняття «saudade». У працях Жозе Луїша де Луша[7], Марії ду Сеу Фраги[8] й інших дослідників розглядаються світоглядні засади творчості Г. Фрутуозу, її морально-повчальна спрямованість і місце в інтелектуальній культурі Португалії 16 ст.

Другий напрям представлений дослідженнями, де «Saudades da Terra» використовується для вивчення історії Азорських островів. До нього належать праці про соціальні відносини, генеалогію місцевих родин, контакти азорців з іншими регіонами. Зокрема, дослідники Х. Родрігеш і М. Галама[9] звертаються до свідчень Г. Фрутуозу під час вивчення присутності азорців у Марокко.

Третій напрям присвячено внеску Г. Фрутуозу у вивчення природного середовища архіпелагу та історії географічних уявлень. Наприклад, Р. Реіш і Б. Лізардо[10] аналізують його внесок у розвиток знань про природне походження Азорських островів. До цього ж напряму належать сучасні публікації, присвячені використанню його описів флори, внутрішніх вод та інших природних особливостей архіпелагу.

Виклад основного матеріалу. Як у непересічної особистості, у Г. Фрутуозу було багато біографів ще з давніх часів, першим з яких був брат Августин де Монте-Алверне (1629-1726) – францисканець із Сан-Мігелю, який до 1695 р. написав «Хроніки провінції Святого Івана Євангеліста Азорських островів»[11]. Взагалі, першими, хто намагався віднайти біографічні відомості про Фрутуозу, були церковники. Крім Августина де Монте-Алверне, це також отець Антоніу Кордейру (1641-1722) – єзуїт із Терсейри, автор відомої «Острівної історії»[12], уперше виданої у Лісабоні 1717 р. та Д. Антоніу Каетану де Соуза, знаменитий

[6] *Rodrigues R.* Notícia biográfica do Dr. Gaspar Frutuoso. *Saudades da terra* / *Frutuoso G.* Livro 1. Nova ed. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1998. P. XI-XLIII.

[7] *Luz J.L.B.* Gaspar Frutuoso e a saudade no caminho da redenção do homem. *Redenção e escatalogia: estudos de filosofia, religião, literatura e arte na cultura portuguesa* / coord. *S. Dimas, R. Epifânio, L. Lóia.* Lisboa: Universidade Católica Editora, 2018. Vol. 2: Idade moderna. P. 357-358. DOI: https://doi.org/10.34618/9789725405857

[8] *Céu Fraga M.* Gaspar Frutuoso: a literatura, o desterro e as saudades. *Estudos para Maria Idalina Resina Rodrigues, Maria Lucília Pires e Maria Vitalina Leal de Matos* / org. *Isabel Almeida, Maria Isabel Rocheta, Teresa Amado.* Lisboa: Departamento de Literaturas Românicas, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2007. P. 675-703.

[9] *Rodrigues J.D., Galama M.F.* Os açorianos em Marrocos no século XVI: o testemunho de Gaspar Frutuoso. *Portugal e o Magrebe: actas do 4.º Colóquio de História Luso-Marroquina.* Lisboa; Braga: CHAM – Centro de História de Além-Mar; CITCEM – Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória, 2011. P. 109-116.

[10] *Reis R.P., Lizardo B.* Pioneirismo no conhecimento das Ciências da Terra: o escritor quinhentista português, Pe Gaspar Frutuoso. *IV Congresso Nacional de Geologia: resumos alargados* / coord. *F. Sodré Borges, M.M. Marques.* Porto: Universidade do Porto, Faculdade de Ciências, Museu e Laboratório Mineralógico e Geológico, 1995. P. 11-15.

[11] *Monte Alverne A. de.* Crónicas da Província de S. João Evangelista das Ilhas dos Açores. Vol. I. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1960. 146 p.

[12] *Cordeiro A.* História Insulana...

CC BY 4.0

театинець, який подає повідомлення про Фрутуозу у працях: «Каталог єпископів Церкви Святого Спасителя міста Ангри», представлений 1722 р. у Королівській академії історії й опублікований у другому томі «Документів і мемуарів» (перевиданий із примітками у другому томі «Arquivo dos Açores»[13]); «Генеалогічна історія Португальського королівського дому»[14], надрукована у Лісабоні в 1735-1749 рр.; і «Лузитанський агіологій»[15], опублікований у Лісабоні 1744 р.

Звісно, крім того, що переважна більшість перших біографів Гашпара Фрутуозу були церковниками, усі вони були і мешканцями Азорських островів, що допомагало їм знаходити відомості про нього у місцевих архівах.

Доктор Ернешту ду Канту, якому історичні дослідження Азорських островів завдячують надзвичайно багато, першим розпочав документальне критичне дослідження життя Фрутуозу. Він звернув увагу на деякі неточності у біографії отця Кордейру та вперше доручив провести пошуки в університетах Саламанки, Коїмбри й Еворі у реєстрах зарахувань і присуджень наукових ступенів, у пошуках слідів перебування о. Гашпара в цих навчальних закладах.

Результати цих досліджень, а також перевірки, проведеної ним у парафіяльних реєстрах матриць Лагоа та Рібейра-Гранде, де Фрутуозу служив, були стисло викладені у короткій статті, опублікованій ним у першому томі «Arquivo dos Açores»[16]. До неї додано чотири документи, які доводять: навчання Фрутуозу в Саламанкському університеті у 1553-1555 рр. та здобуття ним ступеня бакалавра з теології 1558 р., і те, що ступінь доктора він не отримував ані у Саламанці, ані у Коїмбрі, а також вступ на посаду вікарія Рібейра-Гранде у 1565 р. До цих документів доктор Ернешту ду Канту додав королівський указ 1585 р. про збільшення грошового утримання Фрутуозу як проповідника.

У 10 томі згаданого «Arquivo»,[17] ду Канту опублікував ще чотири документи, датовані 1565 р., що стосуються його платні як вікарія, затвердження на цій посаді, а також призначення та затвердження його на посаді проповідника у Рібейра-Гранде.

У 1950 р., до 359-ї річниці смерті о. Гашпара, Жуан Сімас взявся переписати твір Фрутуозу «Saudades da Terra» з оригіналу. Його нотатки під час переписування були згодом опубліковані у новому виданні «Saudades da Terra»[18] (1998), де укладач детально виклав інформацію про почерк, папір, чорнила, заміну цифр у нумерації розділів, виконану іншою рукою, форму та розміщення рекламантів тощо.

---

[13] *Sousa A.C.* Catálogo dos Bispos da Egreja de S. Salvador da cidade de Angra. *Archivo dos Açores*: Vol. 2 / ed. *Ernesto do Canto*. Ponta Delgada: Typographia do Archivo dos Açores, 1880. P. 57.

[14] *Sousa A.C.* Historia genealogica da Casa Real Portugueza: desde a sua origem até o presente, com as Familias illustres, que procedem dos Reys, e dos Serenissimos Duques de Bragança, justificada com instrumentos, e escritores de inviolavel fé. Tomo I. Lisboa Occidental: Officina de Joseph Antonio da Sylva, 1735. P. 53.

[15] *Sousa A.C.* Agiologio Lusitano dos sanctos e varoens illustres em virtude do reino de Portugal e suas conquistas. Tomo IV: Que comprehende os dous mezes de Julho, e Agosto, e com seus commentarios. Lisboa: Na Regia Officina Sylviana e da Academia Real, 1744. P. 647, 653.

[16] Dr. Gaspar Fructuoso (Michaelense): noticias e documentos. *Archivo dos Açores*: Vol. 1 / ed. *Ernesto do Canto*. Ponta Delgada: Typographia do Archivo dos Açores, 1878. P. 403-408.

[17] Dr. Gaspar Fructuoso: documentos. *Archivo dos Açores*: Vol. 10 / ed. *Ernesto do Canto*. Ponta Delgada: Typographia do Archivo dos Açores, 1888. P. 486-490.

[18] *Simas J.* Notícia biográfica das «Saudades da Terra». *Saudades da terra*: livro III / *G. Frutuoso*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1998. P. 75-99.

CC BY 4.0

У виданні було також опубліковано детальну біографію Г. Фрутуозу та його сім'ї[19], яку Р. Родрігеш написав ще у 1922 р. Вважаємо за необхідне одразу зазначити, що кращої біографії немає і вже, мабуть, не буде.

Усі наступні статті про о. Гашпара лише побіжно в одному або двох абзацах згадують його біографічні відомості, тим часом зміст своїх досліджень присвячують його ідеям з праць «Saudades da Terra» та «Saudades do Céu». Тому надалі дослідників та їх думки стосовно Фрутуозу, ми класифікуємо тематично:

1. Філософські та релігійні погляди Гашпара Фрутуозу.

2. Дослідження його історичних свідчень про Азорські острови.

3. Внесок Фрутуозу у пізнання первісної географії Азорів.

Спадщина о. Гашпара привертала увагу філософів, літературознавців і дослідників релігійної думки, які аналізували поняття «saudade», морально-повчальну спрямованість його оповіді й уявлення про істину. Розпочнемо із суті його теми «saudade», що перекладається як туга за відсутнім, поєднана зі спогадом, бажанням і переживанням утрати. У «Saudades da Terra» Істина розповідає Славі історію Азорських островів, а завдяки діалогу Істини та Слави, Фрутуозу намагається розкрити сутність поняття істини та «saudade» як основи життєвого шляху людини, яка прагне спокути та готується до вічності. У «Saudades do Céu» Істина постає пов'язаною з трьома іншими персонажами. Так, Час, постає як земний батько Істини, а Страх Божий і Сором перед світом представлені як її брати.

За словами Антоніу Браза Тейшейри[20], тема «saudade» у 1950-і роки пережила «сплеск спекулятивних досліджень» феноменологічного, метафізичного й онтологічного характеру. Він наводить імена науковців, які розвивали цей напрям у Португалії: Жоакім де Карвалью, Сілвіу Ліма, Кабрал де Монкада та Делфім Сантуш, а також Афонсу Ботелью й Антоніу Діаш де Магальяйнш.

Цьому новому циклу досліджень завдячуємо певним очищенням наукового середовища від суперечок і розбіжностей, спричинених, зокрема, критикою Антоніу Серджіу[21]. Ця критика похитнула авторитет філософських роздумів про «saudade», започаткованих рівно сто років тому Тейшейрою де Паскуаешем і Леонарду де Коімброю у межах руху «Португальське відродження» та його головного органу поширення та формування доктрини – журналу «A Águia».

Для Т. Паскуаеша[22] «saudade» постає як специфічний вираз португальського духу, і саме поети найкраще зрозуміли та змогли виразити її природу, намагаючись окреслити її контури у тонах світлотіні.

Від середньовічних пісенних збірників до романтиків, зокрема Алмейди Гарретта, який розпочинає свою поему «Camões» згадуванням «saudade», а також у творчості багатьох наступних поетів, особливо Антоніу Нобре та Флорбели Еспанки, ми зустрічаємо смуток, зневіру та «saudade» як джерело натхнення для відповідної поетичної творчості.

[19] *Rodrigues R.* Notícia biográfica do Dr. Gaspar Frutuoso. *Saudades da terra*: livro I / *G. Frutuoso*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1998. P. XI-XLIII.

[20] *Teixeira A.B.* Metafísica da saudade de António Dias de Magalhães. *Revista Portuguesa de Filosofia*. 1991. Vol. 47, no. 4. P. 589-590.

[21] *Sérgio A.* Prosa doutrinal de autores portugueses. Seleção, prefácio e notas de António Sérgio. Lisboa: Portugália, 1965. 550 p.

[22] *Pascoaes T.* O homem universal. Lisboa: Ediçõe Europa, 1937. 199, [6] p.

CC BY 4.0

Цей аспект особливо виразно підкреслює Марія ду Сеу Фрага[23], аналізуючи сприйняття Фрутуозу важливих творів літератури його доби, зокрема творів Камоенса, Бернардіма Рібейру та Кріштована Фалкана. У цьому дослідженні вона цілком слушно наголошує, що «під опікою риторики» Фрутуозу реалізує високу мету – «досліджувати та пояснювати саму людину через її вчинки та водночас повчати і наставляти, пропонуючи читачеві шляхи, відкриті прикладами, які подаються, та «saudades», що з них випливають».

Поряд із «певною оригінальністю оповіді», в якій вирізняється «дуже широка та дієва культура», Марія наголошує на повчальній меті автора, чітко заявлену ним наприкінці своєї новели, коли він пов'язує розповідь про історії двох друзів із наміром подати їх «для нашого прикладу»[24].

Так само Маргаріда Лаланда[25], розглядаючи основні чинники, що визначають бачення Фрутуозу суспільства острова Сан-Мігел у «Saudades da Terra», звертає увагу на його морально-повчальне прагнення підкреслити риси, які надають людині шляхетності. Велич людей визначається не їхніми дворянськими титулами, а давністю родоводу, здатністю зберігати та примножувати майно, брати участь у розв'язанні конфліктів, щедрістю у розподілі матеріальних благ, а також усіма взірцевими вчинками, гідними того, щоб їх подавали суспільству як моделі чесноти для наслідування.

У вступній статті, яку Жозе Еніш написав для видання «Saudades do Céu»[26] й остаточну редакцію якого, на жаль, уже не зміг переглянути, він детально звертає увагу на новий вимір, якого набуває дискурс Фрутуозу в цьому тексті, передаючи значення, що виходить за межі того, яке воно зазвичай мало.

Брандау да Луз, який посвятив темі «saudade» не одну публікацію, підводячи підсумок до різноманітних думок у статті «Гашпар Фрутуозу та "saudade" на шляху до спокути»[27] доходить врешті до висновку, що це почуття не ототожнюється із самотністю та смутком, які охоплюють Істину, і не виникає з них, навпаки, воно спонукає її звільнитися від гноблення, яке спричиняють самотнє вигнання із суспільного життя та пронизливий смуток безладного духовного життя. Чим самотнішою та сумнішою стає Істина через зневагу, яку вона відчуває до суспільного співжиття та «земних речей», тим вільнішою вона себе почуває і тим більше переймається «тугою за Небом».

Між тим, проголошення істини відповідно до критеріїв істинності є імперативом не лише для священника та проповідника, а й для історика, яким був Гашпар Фрутуозу. У різних сферах, яких торкалася його історична проза, Фрутуозу ставить собі за мету безумовно розповідати правду, адже, за його словами, якщо істина й має якусь умову, «то її слід проголошувати на повні вуста»[28].

Використання праць Фрутуозу як історичного джерела водночас порушує питання про характер зафіксованих ним відомостей, обставини їхнього створення та можливості їх

[23] *Céu Fraga M.* Gaspar Frutuoso: a literatura, o desterro e as saudades... P. 676-677.
[24] Ibidem.
[25] *Lalanda M.M.* A sociedade micaelense no século XVII (estruturas e comportamentos). Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 2002. P. 344.
[26] *Enes J.* Reflexões sobre as Saudades do Céu. *Saudades do Céu* / *G. Frutuoso*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 2011. P. 9-26.
[27] *Luz J.L.B.* Gaspar Frutuoso e a saudade no caminho da redenção do homem...
[28] *Frutuoso G.* Saudades do Céu... P. 34.

CC BY 4.0

залучення до досліджень окремих історичних проблем. Його повідомлення можуть ставати основою для вивчення різних аспектів минулого, від генеалогії та становища окремих родин до контактів мешканців Азорських островів з іншими регіонами португальського світу. Відповідно, у межах цього напряму увага дослідників зосереджується не лише на змісті «Saudades da Terra», а також на тому, як свідчення автора використовуються для розв'язання конкретних історичних завдань. Це дає змогу простежити перехід від загального визнання цінності його твору до його залучення у спеціалізовані дослідження з історії архіпелагу та ширших історичних зв'язків Португалії.

Будучи найдавнішим текстом, з якого можна отримати відомості про географічне походження та соціальний статус поселенців, а також про мережі взаємозв'язків, які вони формували, «Saudades da Terra» у галузі генеалогії та соціальної історії становлять фундамент місцевої генеалогічної культури, особливо на островах Санта-Марія та Сан-Мігел.

Спираючись на свою інтелектуальну підготовку та широку мережу контактів, Гашпар Фрутуозу створив оповідь, в якій острови постають невід'ємною частиною атлантичного й острівного світу 16 ст. У цьому сенсі ми погоджуємося з аналізом Мігеля Тремозу де Карвалью, який зазначив, що текст Фрутуозу «з одного боку, демонструє глобальне бачення Атлантики, а з іншого – усвідомлення існування острівного світу»[29].

Гашпар Фрутуозу доклав численних зусиль, щоб отримати достовірну інформацію про весь архіпелаг, і в його тексті переплітаються усні джерела, генеалогічна пам'ять, праці сучасних йому авторів, офіційна документація й особисті свідчення. Водночас оповідь має різний рівень повноти та якості інформації.

Написані на початку Іберійської унії, «Saudades da Terra» мали на меті прославити Азорські острови та їхніх мешканців, передусім представників найвищих верств, і слугувати засобом популяризації Азорів при Католицькій монархії. Тож слід наголосити, що автор зосереджував свою увагу переважно на групі «знатних» або «головних» людей островів – тих, хто монополізував володіння землею й обіймав державні посади. Наприклад, Родрігеш і Галама, досліджуючи відомості про присутність азорців у Марокко на основі свідчень Гашпара[30], прямо зазначають, що найбільше багатство хроніки Фрутуозу проявляється тоді, коли автор розповідає про життя капітанів островів або своїх сучасників, оскільки у таких випадках він мав у своєму розпорядженні більше якіснішої інформації.

Існує видання, яке засвідчує історико-критичне визнання Фрутуозу як на Азорських островах, так і в ширшому контексті. Йдеться про збірку документів «Arquivo dos Açores», опубліковану у Понта-Делгаді в 15 томах упродовж 1878-1959 рр. Ця колекція дає підстави стверджувати, що португальські історики-азорці 19 ст. фактично вважали Фрутуозу взірцем історіографії та використовували його праці в якості джерела. Хоча у 19 ст. не було безпосередніх відомостей про твір Фрутуозу, який ще залишався рукописом і був опублікований Інститутом культури Понта-Делгади лише у 20 ст., «Arquivo dos Açores» уже містив відомості про всю структуру цього твору, включно зі знаменитою п'ятою книгою, опублікованою лише 1983 р.

Нарешті, сучасні історики, зокрема Хосе Тейшейра Діаш, автор дослідження про

[29] *Carvalho M.T.* Gaspar Frutuoso: o historiador das ilhas. Funchal: Secretaria Regional do Turismo e Cultura; Centro de Estudos de História do Atlântico, 2001. P. 77.
[30] *Rodrigues J.D., Galama M.F.* Os Açorianos em Marrocos no século XVI... P. 114.

CC BY 4.0

колегіум у Понта-Делгаді «Благодійний заклад на острові Сан-Мігел "Всіх святих"», яке було захищене в якості дисертації з історії освіти та представлене для здобуття докторського ступеня в Азорському університеті,[31] використовував праці Фрутуозу в якості опублікованого джерела.

Надзвичайно великий обсяг інформації, зібраний Гашпаром Фрутуозу й оприлюднений у праці «Saudades da Terra», ще належить повною мірою освоїти представникам соціальних і гуманітарних наук. Знання, вірування, звичаї, побутові навички, здібності та соціальні практики мешканців Азорських островів, характерні для кінця 16 ст., дають змогу краще зрозуміти сучасність. Ми поділяємо думку Л. Рібейру[32], який наголошує, що ці знання мають значення не лише для островів, оскільки перші поселенці, які осіли на островах, принесли із собою звичаї, техніки, знання та традиції материкової Португалії.

Останнім часом з'являється багато досліджень про первісну географію Азорських островів на матеріалах о. Гашпара[33]. Науковий інтерес до географічної складової спадщини Фрутуозу охоплює кілька взаємопов'язаних аспектів, адже він, детально описуючи геологію, флору та водойми Азорів на той час, дає вченим можливість використовувати його праці як цінне джерело з історії та географії островів. При цьому автор сам висуває гіпотези, створює класифікації та проводить досліди – тобто, є безпосереднім дослідником острівної географії, а не лише описує її.

Розповідаючи про сучасну географію, Гашпар Фрутуозу відображає подорожі та результати нещодавніх морських відкриттів, їхні політичні наслідки, експедиції Колумба та Магеллана, а також коментує буллу Олександра VI та Тордесільяський договір 1494 р. щодо поділу світу між португальськими й іспанськими завоюваннями. Посилається автор і на давню географію, докладно розмірковує про Атлантиду, морські подорожі Евдокса, географію Страбона та «De Situ Orbis» Помпонія Мели. Фрутуозу неодноразово виразно виявляє свою схильність до вивчення природничих наук, часто цитуючи Арістотеля, Лукана, Плінія, Юлія Обсеквенса, Авіценну, Жуана де Сакробоско та міланського лікаря Джироламо Кардано (книгу якого «De Sapientia» було надруковано у Нюрнберзі в 1544 р.). Саме ці автори були тоді найпопулярнішими навчальними посібниками. Отець Гашпар, хоча і побіжно, іноді коментує й обговорює їхні погляди, майже завжди вказуючи розділи й уривки з їхніх найвідоміших праць, які, здається, має перед очима[34].

Г. Фрутуозу особливо цікавився геологією, а також описами вулканічних явищ і сейсмічних катастроф, які сильно потрясали Азорські острови протягом 16 ст. Разом зі своїм

[31] *Dias J.M.T.* Todos os Santos. Uma casa de Assistência em São Miguel: dissertação de história da educação apresentada a provas de Doutoramento na Universidade dos Açores. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1997. P. 33-60.

[32] *Ribeiro L.* Obras I: Etnografia Açoriana. Angra do Heroísmo: Instituto Histórico da Ilha Terceira; Secretaria Regional da Educação e Cultura, 1982. P. 72.

[33] *Elias R.B.* A importancia de Gaspar Frutuoso para o conhecimento da vegetacao original dos Acores e das alteracoes decorrentes do povoamento portugues. *Pingo de Lava.* 2025. № 47. P. 93-102; *Gonçalves V., Medeiros A., Raposeiro P.* Contributos de Gaspar Frutuoso para o conhecimento das áquas interiores dos Açores. *Açoriano Oriental. Açores Magazine.* 2019. 10 de fevereiro. 2019. P. 28-29; *Roxo G., Moura M.* A descrição da flora açoriana pelo olhar de Gaspar Frutuoso: a flora Açoriana original. *Açoriano Oriental. Açores Magazine.* 2024. 7 de julho. P. 6-7.

[34] *Frutuoso G.* Saudades da Terra...

CC BY 4.0

другом, доктором Гашпаром Гонсалвешем, він займався експериментальними алхімічними дослідами, про що повідомляє у 88-му розділі 4 тому[35]. Щодо цієї галузі, а також його значення як геолога і петрографа, звернімося до авторитетної оцінки покійного азорського мінералога доктора Еуженіу Ваш Пачеку ду Канту і Каштру, процитувавши такі рядки з його праці, озаглавленої «Нарис геологічної бібліографії Азорських островів»: «Гашпар Фрутуозу, безсумнівно, найосвіченіший з усіх азорських хроністів, є водночас тим, хто найповніше розповідає про геологічні перетворення, що відбулися до його часу. Наприклад, в описі виверження Піку-ду-Сапатейру (1563) міститься надзвичайно цікава праця безпосереднього спостереження, тим цінніша, що нині можливо виявити продукти цього виверження – факт надзвичайно важливий для встановлення хронології різних шарів лави, що поширилися поверхнею в цьому районі острова, а також для порівняння цих лав між собою з погляду їхнього складу та структури»[36].

Р. Родрігеш, складаючи повну біографію Фрутуозу, описує його наступним чином: «Поряд із тим, що Гашпар Фрутуозу був надзвичайно доброчесним священником, він повною мірою представляє тип гуманіста епохи Відродження – енциклопедично освіченого письменника 16 ст., митця і музиканта, уважного спостерігача природних явищ, який цікавився алхімічними експериментами та намагався проводити дослідження у галузях геології, мінералогії та петрографії»[37]. Далі він зазначає, що «у питаннях загальної петрографії навряд чи знайдеться аспект, щодо якого Гашпар не подає якогось оригінального спостереження, підтвердженого новітніми дослідженнями»[38]. Тож ми можемо констатувати, що Фрутуозу був не лише теоретиком у цьому питанні, а й особисто проводив деякі досліди. Р. Родрігеш також вказує на те, що о. Гашпар був першим, хто спробував класифікувати мінерали острова Сан-Мігел[39].

Р. Реіш і Б. Лізардо[40] стверджують, що Гашпар Фрутуозу взагалі запропонував нову теорію походження Азорських островів. На той час існувало дві теорії: згідно першої з них, Азорські острови являють собою ділянки суші, які піднялися над поверхнею моря на продовженні підводного хребта Центральної Португалії, тобто розташовані на лінії гірських масивів Серра-да-Ештрела – Серра-де-Сінтра; за другою теорією, можливо, більшою мірою відповідно до панівної гуманістичної культури, вважали, що острови були частиною або уламками Атлантиди.

Фрутуозу їх розкритикував і запропонував іншу модель, стверджуючи, що Азори одразу були окремими островами, наполягаючи на їх вулканічному походженні. Тож у своїй статті Р. Реіш і Б. Лізардо[41] доходять до висновку, що значна частина аспектів і понять, використаних Гашпаром Фрутуозу для характеристики запропонованої ним моделі походження Азорських островів, мала новаторський характер і цілком придатна й зараз.

[35] Ibidem.
[36] *Canto e Castro E.V.P.* Ensaio sobre a bibliografia geológica dos Açores. *Archivo dos Açores: publicação periodica destinada á vulgarisação dos elementos indispensaveis para todos os ramos da historia açoriana.* Vol. 11. Ponta Delgada: Typ. do Archivo dos Açores, 1890. P. 268.
[37] *Rodrigues R.* Notícia biográfica... P. 11.
[38] Ibid. P. 33.
[39] Ibid. P. 32.
[40] *Reis R.P., Lizardo B.* Pioneirismo no conhecimento das Ciências da Terra...
[41] Ibidem.

CC BY 4.0

Висновки. Виявлено, що характерною рисою сучасного вивчення спадщини Гашпара Фрутуозу є перехід до використання її у нових дослідженнях. Науковці з часом збагнули, що його описи островів містять безліч цінних подробиць і мають надзвичайно широкий тематичний діапазон. Так о. Гашпар описує види тваринного чи рослинного світу Азорів, згадує їхні церкви та свята, змальовує родини і важливі події, або ж розповідає про землетруси та вулканічні виверження, як-от те, що сталося у Віла-Франка-ду-Кампу в 1522 р. Тож наразі його праці постають одночасно як джерело з історії Азорських островів, свідчення географічних уявлень 16 ст. та матеріал для вивчення філософської, релігійної й літературної культури раннього Нового часу. І якщо з історії тих часів у нас є ще свідчення деяких авторів, або збереглися архівні документи, то те, що він розумів важливість представлення особливостей місцевої флори та фауни, робить його тексти унікальним, і певною мірою, міждисциплінарним джерелом.

Отже, історіографія вивчення життя та творчості Гашпара Фрутуозу характеризується не завершеністю сформованої традиції, а її здатністю до подальшого розвитку. Зміна наукових підходів, критичне переосмислення тексту, розширення проблематики та використання нових методологічних рішень постійно повертають увагу до його праць. Г. Фрутуозу зберігає значення як автор найважливіших ранніх описів Азорських островів, представник філософської думки 16 ст., і при цьому як постать, без якої складно уявити формування самої історіографічної традиції архіпелагу. В цьому полягає головна особливість його спадщини, адже будучи одним із ранніх творців історичного наративу про Азори, він водночас залишається джерелом, до якого сучасна наука продовжує звертатися для постановки та розв'язання нових дослідницьких проблем.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор заявляє, що не має жодного реального чи потенційного конфлікту інтересів (фінансового, професійного, особистого або інституційного), який міг би вплинути на результати дослідження, їх інтерпретацію або подання матеріалу в цій публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Archivo dos Açores: publicação periodica destinada à vulgarisação dos elementos indispensaveis para todos os ramos da historia açoriana. Vol. 1 / ed. **Ernesto do Canto**. Ponta Delgada: Typographia do Archivo dos Açores, 1878. 570 p.

Archivo dos Açores: publicação periodica destinada à vulgarisação dos elementos indispensaveis para todos os ramos da historia açoriana. Vol. 2 / ed. **Ernesto do Canto**. Ponta Delgada: Typographia do Archivo dos Açores, 1880. 584 p.

Archivo dos Açores: publicação periodica destinada á vulgarisação dos elementos indispensaveis para todos os ramos da historia açoriana. Vol. 10 / ed. **Ernesto do Canto**. Ponta Delgada: Typographia do Archivo dos Açores, 1888. 655 p.

Archivo dos Açores: publicação periodica destinada á vulgarisação dos elementos indispensaveis para todos os ramos da historia açoriana. Vol. 11. Ponta Delgada: Typ. do Archivo dos Açores, 1890. 616 p.

Frutuoso G. As Saudades da Terra: história das ilhas do Porto-Sancto, Madeira, Desertas e Selvagens. Manuscripto do seculo XVI annotado por Alvaro Rodrigues de Azevedo. Funchal: Typographia Funchalense, 1873. XI, 920 p.

Frutuoso G. Saudades da Terra. Livros I-VI. Nova ed. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1998.

Frutuoso G. Saudades do Céu. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 2011. 77 p.

CC BY 4.0

Література

Carvalho M.T. Gaspar Frutuoso: o historiador das ilhas. Funchal: Secretaria Regional do Turismo e Cultura; Centro de Estudos de História do Atlântico, 2001. 118 p.

Céu Fraga M. Gaspar Frutuoso: a literatura, o desterro e as saudades. *Estudos para Maria Idalina Resina Rodrigues, Maria Lucília Pires e Maria Vitalina Leal de Matos* / org. **Isabel Almeida, Maria Isabel Rocheta, Teresa Amado**. Lisboa: Departamento de Literaturas Românicas, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2007. P. 675-703.

Cordeiro A. História Insulana das ilhas a Portugal sugeitas no oceano occidental. Vol. 2. Lisboa: Typographia do Panorama, 1866. 408 p.

Dias J.M.T. Todos os Santos. Uma casa de Assistência em São Miguel: dissertação de história da educação apresentada a provas de Doutoramento na Universidade dos Açores. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1997. 489 p.

Elias R.B. A importancia de Gaspar Frutuoso para o conhecimento da vegetacao original dos Acores e das alteracoes decorrentes do povoamento portugues. *Pingo de Lava*. 2025. № 47. P. 93-102.

Enes J. Reflexões sobre as Saudades do Céu. **Frutuoso G.** *Saudades do Céu*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 2011. P. 9-26.

Gonçalves V., Medeiros A., Raposeiro P. Contributos de Gaspar Frutuoso para o conhecimento das águas interiores dos Açores. *Açoriano Oriental. Açores Magazine*. 2019. 10 de fevereiro. 2019. P. 28-29.

Lalanda M.M. A sociedade micaelense no século XVII (estruturas e comportamentos). Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 2002. 485 p. (Textos Universitários de Ciências Sociais e Humanas).

Luz J.L.B. Gaspar Frutuoso e a saudade no caminho da redenção do homem. *Redenção e escatalogia: estudos de filosofia, religião, literatura e arte na cultura portuguesa* / coord. **S. Dimas, R. Epifânio, L. Lóia**. Lisboa: Universidade Católica Editora, 2018. Vol. 2: Idade moderna. P. 341-358. DOI: https://doi.org/10.34618/9789725405857

Monte Alverne A. de. Crónicas da Província de S. João Evangelista das Ilhas dos Açores. Vol. I. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1960. 146 p.

Pascoaes T. O homem universal. Lisboa: Edições Europa, 1937. 199, [6] p.

Pena dos Reis R.P.B., Lizardo B. Pioneirismo no conhecimento das Ciências da Terra: o escritor quinhentista português, Pe Gaspar Frutuoso. *IV Congresso Nacional de Geologia: resumos alargados* / coord. **F. Sodré Borges, M.M. Marques**. Porto: Universidade do Porto, Faculdade de Ciências, Museu e Laboratório Mineralógico e Geológico, 1995. P. 11-15.

Ribeiro L. da S. Obras I: Etnografia Açoriana. Angra do Heroísmo: Instituto Histórico da Ilha Terceira; Secretaria Regional da Educação e Cultura, 1982. XXXVII, 811 p.

Rodrigues J.D., Galama M. de F. Os açorianos em Marrocos no século XVI: o testemunho de Gaspar Frutuoso. *Portugal e o Magrebe: actas do 4.º Colóquio de História Luso-Marroquina*. Lisboa; Braga: CHAM – Centro de História de Além-Mar; CITCEM – Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória, 2011. P. 109-116.

Rodrigues R. Notícia biográfica do Dr. Gaspar Frutuoso. In **Frutuoso G.** *Saudades da terra.* Livro 1. Nova ed. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1998. P. XI-XLIII.

Roxo G., Moura M. A descrição da flora açoriana pelo olhar de Gaspar Frutuoso: a flora Açoriana original. *Açoriano Oriental. Açores Magazine*. 2024. 7 de julho. P. 6-7.

Sérgio A. Prosa doutrinal de autores portugueses. Seleção, prefácio e notas de António Sérgio. Lisboa: Portugália, 1965. 550 p.

Simas J. Notícia bibliográfica das «Saudades da Terra». **Frutuoso G.** *Saudades da terra*. Livro III. Nova ed. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 1998. P. 75-99.

Sousa A.C. Agiologio Lusitano dos sanctos e varoens illustres em virtude do reino de Portugal e suas conquistas. Tomo IV: Que comprehende os dous mezes de Julho, e Agosto, e com seus commentarios. Lisboa: Na Regia Officina Sylviana e da Academia Real, 1744. [24], 728 p.

Sousa A.C. Historia genealogica da Casa Real Portugueza: desde a sua origem até o presente, com as Familias illustres, que procedem dos Reys, e dos Serenissimos Duques de Bragança, justificada com instrumentos, e escritores de inviolavel fé. Tomo I. Lisboa Occidental: Officina de Joseph Antonio da Sylva, 1735. [22], CCXXXII, [6], 460, [4] p.

CC BY 4.0

Teixeira A.B. Metafísica da saudade de António Dias de Magalhães. *Revista Portuguesa de Filosofia*. 1991. Vol. 47, no. 4. P. 589-598.

Перше надходження – 11.10.2026
Прийнято до друку – 29.10.2026
Оприлюднено на сайті – 07.11.2026

CC BY 4.0